

**СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ЗЛОЧИННОСТІ:
ІСТОРИЧНИЙ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ****SOCIAL NATURE OF CRIMES:
HISTORICAL AND GNOSEOLOGICAL ASPECTS**

**Шпиталенко Г.А., к.іст.н., доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державний університет «Житомирська політехніка»**

**Мельничук Д.П., д.екон.н., доцент,
професор кафедри психології та соціального забезпечення
Державний університет «Житомирська політехніка»**

**Богоявленська Ю.В., к.екон.н., доцент,
доцент кафедри цифрової економіки та міжнародних економічних відносин
Державний університет «Житомирська політехніка»**

Стаття присвячена аналізу поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених на природу та причини злочинності. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від античних часів до початку XXI століття. Ще античні філософи головними причинами правопорушень вважали безладдя у державі, майнову нерівність, корупцію. Філософи епохи середньовіччя причиною злочинності вважали неправильну організацію суспільства, нерівність, експлуатацію і пригнічення людини. Філософи періоду Просвітництва причину злочинності вбачали в соціально невлаштованому суспільстві і неналежному вихованні громадян. До проблем суспільної обумовленості порушень закону привертала увагу вітчизняний філософ Г. Сковорода, правознавець О. Кістяківський. З другої половини XIX століття сформувався соціологічний напрям, зорієнтований на пошуки причин злочинності в соціальній реальності. Його представники вбачали причину злочинності в негараздах соціального буття, в політичній та економічній нерівності людей, в самому буржуазному суспільстві. На початку XX ст. у вітчизняній кримінології сформувався соціалістичний напрям у кримінології, головним ідеологічним постулатом якого була відсутність при соціалізмі причин для злочинності. Тому протягом тривалого часу дослідження в кримінології припинилися. Проте практика показала, що тоталітарний режим не лише не є позитивним в плані боротьби із злочинністю, він, навпаки, не може втриматися в рамках законності і створює так звану легалізовану злочинність (масові репресії, ГУЛАГ в СРСР, дві світові війни). Кількість злочинів, що вчинені тоталітарними державами, їх керівниками перевищили стократ одиничні злочини. Починаючи з другої половини XX ст. соціологічний напрям, зорієнтований на пошуки причин протиправної поведінки в соціальній реальності, в кримінологічній науці залишається домінуючим. Оскільки в Україні склався цілий спектр проблем економічного, соціального, політичного, ідеологічного, морально-психологічного характеру, науковий інтерес до дослідження соціальної природи злочинності лише посилюється.

Ключові слова: злочинність, соціальна природа, соціологічний напрям, причини злочинності, кримінологія, суспільство.

The article focuses on analyzing the views of national and foreign scientists on nature and causes of crime. The chronological framework of the study covers the period from ancient times to the beginning of XXI century. Ancient philosophers considered that the main reasons of the offenses are disorder in the state, property inequality and corruption. Philosophers of the Middle Ages the causes of crime considered: the wrong organization of society, inequality, exploitation and human depression. Philosophers of the Enlightenment causes of crime saw in socially unsettled society and improper education of citizens. National philosopher G. Skovoroda, law-activist O. Kistyakivskyu attracted attention to the problems of social conditionality of violations of the law. From the second half of the nineteenth century a sociological direction had been formed, which had been oriented on search of the causes of crime in the social reality. Its representatives saw the causes of crime in the troubles of social existence, political and economic inequality of people in the bourgeois society itself. On the beginning of twentieth century in national criminology formed socialist direction in criminology; the main ideological base was the absence of causes of crime in socialism. Therefore, for a long time, research in criminology ceased. However, the practice has shown that the totalitarian regime is not positive in the fight against crime, it, on the contrary, cannot stay in the legal framework and creates a so-called legalized crime (mass repression, GULAG in the USSR, two World Wars). The number of crimes committed by totalitarian states, by their heads exceeded in hundreds of times the unit crimes. Since the second half of the twentieth century sociological direction, oriented on search of causes of illegal behaviour in social reality, in criminological science remains topical. As Ukraine has emerged a spectrum of problems of economic, social, political, ideological, moral and psychological nature, scientific interest in research of social nature of crime is only enhanced.

Key words: Crime, social nature, sociological direction, causes of crime, criminology, society.

Постановка проблеми. Криміногенна ситуація в Україні, стан якої, на думку багатьох учених, є загрозливим, вимагає посилення протидії злочинності та розроблення стратегії, яка відповідала б сучасним соціально-економічним, політичним, правовим реаліям у державі [1, с. 53]. У зв'язку з цим з'ясування причин злочинної поведінки певних категорій людей або конкретних особистостей, науково-методологічне осмислення причин злочинності як в сучасний період, так і в аспекті вітчизняної та зарубіжної історичної спадщини, набуває виняткового значення.

Метою статті є аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених на природу та причини злочинності як соціального явища в його історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціальні аспекти злочинності певною мірою досліджували такі вітчизняні вчені, як О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, М.Ю. Валуйська, Т.З. Герасимів, В.В. Голіна,

В.К. Гришук, Б.М. Головкін, І.М. Даньшин, О.М. Джуца, А.П.Закалюк, В.С.Зеленецький, Ю.Ф. Іванов, Я.Ю. Кондратьєв, О.М. Костенко, М.В. Костицький, І.Б. Медичський, А.А. Музика, М.І. Мельник, П.П. Михайленко, Ю.В. Нікітін, С.А. Тарарухін, В.П. Тихий, П.Л. Фріс, В.І. Шакур, С.С. Яценко та інші. Проте аналіз методологічних підходів до дослідження природи злочинності, особливо в історичній ретроспективі, не є вичерпним.

Основні результати дослідження. Традиційно під злочинністю розуміють соціально обумовлене, історично мінливе явище, яке виявляє себе у вигляді множинності злочинів, має територіально-часовий та кількісно-якісний вимір [2, с. 55]. З поміж інших кримінологічних ознак злочинності, таких як суспільна небезпечність, кримінально-правовий та масовий характер тощо, під кутом зору нашого дослідження увагу привертають її соціальна природа та історична мінливість.

В найбільш сучасному вигляді соціальну природу злочинності визначає М.Г. Вербенський: “Злочинність – закономірне явище, що відображає стан суспільного організму, визначений соціально-економічними, суспільно-моральними, політичними та іншими умовами життя конкретного суспільства. Вона є не чим іншим, як побічним продуктом суспільного розвитку, результатом його патології та дезорганізації” [3, с. 17].

Історична мінливість злочинності як соціального явища полягає у тому, що соціальні умови, які існують на різних етапах розвитку суспільства, обумовлюють та визначають кількісні та якісні її характеристики. Злочинність є різною на різних етапах розвитку суспільства. Залежно від соціально-політичної та історико-культурної конкретики одне і те ж саме діяння може вважатися злочинним або не рахуватися таким. Наприклад, сьогодні ми не розглядаємо любителів кави як правопорушників, однак у XVII–XVIII ст. кавопиття вважалося злочинним діянням у Швеції – Фінляндії. Вбивство дітей у древній Спарті було моральним правом батьків і не вважалося злочинним. Прикладів подібного роду мінливості визначення злочинних діянь в історії людства багато [4, с. 53–64].

Прийнято вважати, що виникнення злочинності за часом співпадає з формуванням людської цивілізації, а саме з розпадом первісного ладу, коли особа звільняється від родових зв'язків та стає особистістю і може протиставити себе суспільству, його нормам та правилам. Зі зміною соціальних умов існування суспільства змінювалася й злочинність, її якісні та кількісні характеристики.

Людство впродовж своєї історії, переймаючись ідеєю соціальної гармонії, шукало пояснення агресивним протистоянням, війнам, жорстокості, насильству. На вирішення цієї проблеми витрачено величезні інтелектуальні зусилля багатьох поколінь. Починаючи з первісних форм самоусвідомлення людей – міфології, моралі, релігії, аж до витончених філософських концепцій сучасності, – вся проблематика злочину постає як проблема добра і зла на Землі [5, с. 10]. Злочинність, її природа, характер і причини завжди були предметом уваги не лише правових, а й різних суспільних та природничих наук.

Перші теоретичні положення у цьому напрямку ми знаходимо в античних філософів Сократа, Платона, Аристотеля. Так, Платон уперше став розглядати порушення законів як наслідок найбільшої хвороби держави. Одним із головних джерел цієї хвороби він вважав міжусобиці та майнову нерівність. З метою запобігання злочинам, на думку Платона, законодавець повинен був установити межі бідності й багатства. Якщо майно найзаможніших, за Платоном, у чотири рази перевищує статки найбідніших, то це вже призводить до злочинності [6, с. 21]. Аристотель виділяв такі соціальні фактори впливу на злочинність, як справедливий державний лад, стабільність законів, беззаперечне їх верховенство над посадовими особами, боротьба з корупцією, розвиток економіки, що забезпечує високий рівень життя тощо. Боротьбу з корупцією та систему виховання Аристотель розглядав як основу забезпечення державної стабільності, а причиною зростання злочинності, як і Платон, він вважав безладдя в державі [7, с. 17].

Філософ епохи Відродження Т. Мор злочинність пов'язував з убогістю значних верств населення та з паразитичним способом життя іншої його частини. Успіх у боротьбі зі злочинністю, на його переконання, полягає не в жорстокості покарання, а у встановленні справедливих порядків у суспільстві. Ф. Бекон розглядав справедливість як одну з основних рис правового регулювання поведінки людей. Своєю чергою Д. Локк, визначаючи вплив середовища на формування особистості та її поведінку як вирішальний чинник, доводив необхідність встановлення однакових для всіх правил життєдіяльності, що забезпечували б припинення зазіхань на суспільну й особисту

безпеку людей [8, с. 28]. Ж. Мельє вбачав причину злочинності в існуванні приватної власності, майнової нерівності, паразитичних елементів у суспільстві. Мореллі вважав, що людина стає злочинцем в результаті неправильної організації суспільства, звинувачуючи в цьому існування приватної власності. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен у злочинності звинувачували суспільство, засноване на експлуатації й пригніченні людини, вказували на безрезультативність боротьби зі злочинністю лише за допомогою кримінальних покарань. Подібні ідеї розвивав Ж.П. Марат та інші [9, с. 54–58].

З XVIII ст. починається бурхливий розвиток учень про злочин. Так, у працях Бентама, Вольтера, Гельвеція, Гольбаха, Дідро, Монтеск'є та ін. причини злочинності вбачалися в соціально невлаштованому суспільстві і неналежному вихованні громадян. Зокрема, Дідро зауважував: “Якщо в державі матеріальні блага розподілені справедливо, то народ такої країни є чеснотливим та не схильним до злочинів” [10, с. 319].

Особливе значення в цей період мали роботи Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Так, Ш. Монтеск'є у своїх роботах “Перські листи” (1721) та “Про дух законів” (1748) виходив із соціальної зумовленості вдач і поведінки людини. Ж.-Ж. Руссо у роботі “Міркування про початок і підстави нерівності...” (1755) констатував, що причиною будь-яких соціальних відхилень, в тому числі злочинних діянь, є виникнення приватновласницького суспільства. Розорення бідних, політична нерівність, скученість у містах, шкідливі для здоров'я роботи, розквіти і зловживання можновладців, на його думку, – усе це неминуче викликає ріст злочинності. У цій ситуації відповідальність за злочини, підкреслював він, несе суспільство. Вирішальним для протидії злочинності є перетворення суспільних відносин, гуманізація держави та права. Водночас засобом такого перетворення він вважав виховання в душі справжньої моральності [11, с. 34–35]. Заслугує на увагу позиція філософа періоду Просвітництва К. Гельвеція, який з поміж іншого в дослідженні проблем злочинності доводив, що причиною девіантної поведінки людини є середовище, в якому вона живе, зокрема форми державного правління, закони і виховання.

Представник класичної школи кримінології XVIII ст. Ч. Беккарія вважав, що злочинність може бути ліквідована через створення гарних, ясних законів і просвітництво, а також через виховання людей. Він вимагав встановлення рівності всіх перед законом і судом. Злочин, за Ч. Беккарія, краще попередити, ніж карати за нього. Німецький філософ Г. Гегель, аналізуючи феномен злочинності, висловив низку цікавих думок про способи впливу на неї. Величезне значення він надавав розумності державного ладу. Дійсною він визнавав лише державу, в якій гармонійно переплітаються інтереси суспільства й окремої особистості. Г. Гегель досить скептично оцінював практику поліцейської державності. Поліція, за Г. Гегелем, “повинна піклуватися про вуличне освітлення, будівництво мостів, встановлення твердих цін на товари повсякденного вжитку, а також про здоров'я людей”. Досить цікаві думки Г. Гегель висловлював про боротьбу з корупцією [6, с. 40–41].

На теренах України початок формування загальних засад розуміння соціальної сутності та шляхів подолання негативних суспільних вчинків, до яких належить і злочинність, нерідко пов'язують із поглядами та настановами відомого українського філософа-просвітителя Г. Сковороди. Серед багатьох його прогресивних положень щодо демократичного соціального устрою суспільства знаходимо настанови про необхідність суспільної турботи щодо створення умов розвитку особи, реалізації її природних прав, прояву власних здібностей, виховання соціальних якостей, моральне самовдосконалення через нелегку боротьбу в душі людини добра і зла. Сучасні кримінологи

вбачають у поглядах Г. Сквороди зародження кримінологічних ідей про функції суспільства щодо виховання його громадян, розвитку у них суспільно-доцільної спрямованості і, тим самим, запобігання їхнім антисуспільним проявам [6, с. 38].

Вітчизняний правознавець О. Кістяківський, з поміж інших досліджуваних проблем кримінального права привертая увагу і до проблем суспільної обумовленості злочинів, розширюючи таким чином сферу інтересів кримінального права у бік його соціологічного розуміння. Також дослідник вказував на напрями розкриття причин злочинності в царині суспільних відносин та соціальної детермінації [6, с. 39].

До дослідження причин злочинності надалі долучилися видатні юристи царської Росії – Н. Таганцев, Н. Сергєєвський, Е. Немировський, С. Тарковський та ін. Вони створили своє вчення про злочин і покарання, однак воно не було пов'язане з об'єктивними соціально-економічними умовами життя та перетворилося на систему абстрактних логічних побудов. Здійснення злочинів трактувалося переважно як зумовлене моральними пороками, злою волею окремих людей. Можливо, саме через такі вихідні установки прихильники класичного напрямку, який сформувався на той час в кримінології, не змогли, наприклад, пояснити значний ріст злочинності, що намітився в Російській імперії у другій половині XIX ст., а саме в 60-ті рр., викликаний знеземелюванням селян, масовим їхнім відходом у міста, бурхливим розвитком капіталістичного виробництва, заснованого на важкій, виснажливій фізичній праці та твердій дисципліні, відсутністю нормальних матеріальних і побутових умов життя переважної більшості населення. Якщо в 1862 році нараховувалося 456,3 тис. підсудних, то в 1865 р. більше 510,5 тис. Найбільш інтенсивно росла кількість засуджених селян за злочини проти державної і приватної власності. Ріст злочинності за цей період значно перевищував темпи росту населення Росії: 2 % проти 1%. В останній чверті XIX ст. злочинність в Росії ще більше зросла. За період з 1876 р. по 1889 р. загальна кількість судових справ збільшилася на 57%, по 4% щорічно, тоді як населення збільшилося на 1,5% [12, с. 154]. Слід зазначити, що в період зміцнення капіталістичного способу виробництва аналогічні процеси спостерігалися й в інших країнах Європи, зокрема в Німеччині, і, особливо, у Франції, де злочинність у порівнянні із зростанням чисельності населення зростала в 7 разів швидше [9, с. 54–58].

Проте представники класичного напрямку не змогли пояснити ці процеси, а відтак і запропонувати конкретні, практично значущі заходи боротьби з цим соціальним злом. Були зігноровані також помітні досягнення природничих наук, які можна було використати для пояснення соціальних явищ, зокрема, злочинів. Усе це неминуче позначилося на авторитеті класичної школи та зумовило появу нових напрямків кримінологічних досліджень [13, с. 30].

З першої третини XIX ст. розвивається позитивістська кримінологічна школа, яка працювала у двох напрямках – біологічному та соціологічному. Представником - початківцем біологічної теорії злочину вважається італійський антрополог, психіатр Ч. Ломброзо (1835-1909 рр.). У своїх працях “Злочинна людина”, “Злочин, його причини і засоби лікування” Ломброзо стверджував, що є “природні злочинці, і саме вони складають до 35 % усіх злочинців”. Злочинність, за Ч. Ломброзо, породжена біологічними особливостями людини. Свого часу мала місце і теорія ендокринної природи злочину, психо-аналітична теорія З. Фрейда тощо. Проте вже односторонній Ч. Ломброзо Е. Феррі біологічні причини злочину спробував поєднати із соціальними, економічними та політичними факторами. Він вважав, що держава має стати тим основним інструментом, за допомогою якого можна досягти поліпшення

умов життя людей [8, с. 46–47]. В кінці XIX популярність біологічних теорій помітно знизилася, хоча ці тенденції у більш модернізованому вигляді посідають чільне місце в сучасній кримінологічній науці [9, с. 54–58].

Соціологічний напрям з'явився внаслідок розчарування, втрати інтересу до суто біологічних аспектів вивчення злочинності. Після з'їзду Міжнародної спілки криміналістів у 1889 р. цей напрям оформився організаційно й концептуально. Для нього було характерне сполучення кримінально-правової доктрини та соціологічного бачення злочинності. Соціальна природа злочинності вперше детально розглядається у працях бельгійсько-французького соціолога А. Кетле, якого прийнято вважати засновником соціологічного напрямку в кримінології. Аналізуючи закономірності виникнення та поширення злочинності, він встановив, що на цей процес впливають стать, вік, професія, рівень освіти, пора року, ціни на хліб та ін. (теорія багатофакторності). На його думку усі злочини породжує суспільство, оскільки в ньому зосереджуються умови для їх розвитку [8, с. 48–49].

Соціологічний напрям на початкових етапах був репрезентований теоріями соціальної дезорганізації та диференціального зв'язку. Засновники теорії соціальної дезорганізації французький соціолог Е. Дюркгейм та американський вчений Р. Мертон стверджували, що на індивіда впливають соціальні фактори, зокрема, мораль суспільства. Суспільству, що функціонує нормально, завжди притаманний високий рівень згуртованості. Періодично в разі порушення суспільної рівноваги (економічні негаразди, стрімке підвищення рівня достатку в державі) згуртованість людей послаблюється, суспільство дезорганізується, що виявляється в явищі аномії. Під аномією Е. Дюркгейм розумів такий стан суспільства, за якого значно послаблюється стримувальна дія моралі і, як наслідок, суспільство на деякий час втрачає свій вплив на людину.

Теорія диференціального зв'язку обґрунтована американським вченим Е. Сатерлендом у праці “Принципи кримінології” і полягає в тому, що особа засвоює злочинну поведінку не тому, що має до цього схильність, а тому що бачить багато прикладів кримінальної поведінки. Відтак вона запозичує негативні моделі поведінки. Якщо б людина, за Е. Сатерлендом, з самого дитинства була виключена із такого соціального середовища з криміногенними елементами, її поведінка ніколи б не мала проти-правних ухилів [6, с. 40].

У 30-х рр. XX ст. Г. Беккером, Д. Кітсусом, К. Кріксоном та Ф. Танненбаумом у праці “Злочинність та суспільство” була розроблена теорія стигматизації (інтеракції), яка полягає в тому, що суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не лише не попереджає злочинність, а навпаки стимулює розвиток злочинної поведінки як реакцію на негативну поведінку. Найбільше поширення ця теорія отримала в 70-х рр. XX ст.

В межах Російської імперії одними з перших соціологічний напрям стали розробляти такі вчені-юристи, як М.В. Духовський та І.Я. Фойницький, а також професор медицини М.М. Хомяков. Вони стверджували, що причини злочинності залежать не тільки від особистих властивостей злочинності, а й від суспільства, в якому вона формується. Зокрема, І.Я. Фойницький підкреслював, що злочинець є продуктом власної особи настільки ж, наскільки він є продуктом природних та суспільних умов [13, с. 71–72].

На початку XX ст. соціологічний напрям у вивченні особи злочинця підтримував ціла плеяда видатних вітчизняних вчених, серед яких можна назвати М.М. Гернета, Г.М. Бубіса, С.К. Гогеля, П.І. Люблінського, А.А. Піонтовського (батька), Н.Н. Полянського, В.Б. Станкевича, А.Н. Трайніна, Х.М. Чарихіна, А.І. Ющенко, Л.І. Шейна, Е. Сфімова, С.П. Ординського, Л.І. Петрашицького, В.В. Пржевальського, Б.І. Воротинського [14]. Так,

А.І. Ющенко стверджував, що особливості формування особи злочинця полягають не в природжених особливостях, а в згубному впливі на особу злочинця соціальних умов [15, с. 2–28]. Провідну роль у формуванні особи злочинця представники соціологічного напрямку вбачали у соціальних факторах, серед яких цивілізація, релігія, місце проживання, професія, матеріальне становище, ціни на продукти. Послідовники соціологічного напрямку вважали, що негативні умови існування людини приводять до фізичного виснаження і ведуть до вчинення бідними верствами населення переважної більшості злочинів. Про загальну економічну убогість як фактор вчинення злочину писав і Л.І. Шейніс. Послідовник соціологічного напрямку був і Е. Єфімов. Спростовуючи природничо-науковий метод в пізнанні криміногенної особи він перейшов до осмислення механізму впливу зовнішніх чинників на особу [13, с. 71–72].

Ідею соціальної обумовленості поведінки людини розвивав український правознавець Б. Кістяківський – старший син О. Кістяківського. Своєю чергою відомий український науковець та державний діяч М. Чубинський наполягав на необхідності вивчення причин злочинного діяння, суспільних витоків злочинності, її зв'язку з суспільним середовищем тощо. Йому, очевидно, першому з українських фахівців, належить твердження, що основою протидії злочинності є запобігання злочинам. Як відомо, свої ідеї М. Чубинський намагався реалізувати у державній політиці, зокрема перебуваючи 1918 р. на посаді Міністра юстиції в українському уряді гетьмана П. Скоропадського. Слід відзначити, що ідеї таких прогресивних українських діячів, як М. Чубинський щодо усунення соціальної несправедливості – головного чинника суспільних негараздів: злиденності, насильства, злочинності, певним чином знаходили втілення у деяких актах Української Народної Республіки, у тому числі Директорії.

З 20-х років ХХ ст. проблемами дослідження причин злочинності займався відділ моральної статистики, створений при Центральному статистичному управлінні. В Україні у 20-х роках в Києві, Одесі, Харкові були створені кабінети вивчення злочинності та злочинця, де поряд з іншими причинами злочинності досліджувалися як явище соціальне. У контексті досліджуваної нами проблеми цікавою, зокрема, є діяльність Одеського кабінету, який поряд з іншими напрямами дослідження за мету своєї діяльності ставив “исследование факторов преступности как социального явления”. З діяльністю Харківського кабінету значною мірою пов'язана наукова праця відомого фахівця В.А. Внукова, зокрема його монографія “Проблеми изучения личности преступника в свете марксистской криминологии” (Харків, 1930). У ній автор розкрив діалектичне співвідношення між соціальним і біологічним в обумовленні злочинної поведінки. За його поясненням причини злочинної поведінки визначаються детермінантами соціального ряду, біологічні ж властивості не впливають на причини, але чинять вирішальний вплив на процес обумовлення та його форму, виконуючи роль тієї “випадковості”, через яку проявляється «необхідність», задана соціальними чинниками [13, с. 81–85].

Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст. у вітчизняній криминології сформувався соціалістичний напрям, відомим представником якого був М. Ісаєв (Сурський). Він вважав, що злочин в конкретну історичну епоху залежить від політичного й соціального устрою, в якому живе народ, а капіталістичний лад є основою злочинності. Основний ідеологічний постулат цього напрямку про відсутність при соціалізмі бази для існування злочинності зіграв вкрай негативну роль у розвитку вітчизняного вчення про причини злочинності. Так, з часом перехід від наукових дискусій до ідеологічного таврування призвів до закриття на початку 30-х рр. кабінетів з вивчення злочинності та особи злочинця, оголошених послідовниками буржуаз-

ного та соціологічного напрямів. У 30-х рр. ХХ ст. дослідження проблем злочинності були припинені, а наука криминологія – повернута у небуття [20, с. 262].

Принагідно зауважити, що К. Маркс свого часу вважав злочинність закономірним, органічним елементом лише капіталізму, бо він, капіталізм, сам є злочинним через експлуатацію, привласнення чужої праці тощо. При соціалізмі, за Марксом, не буде ґрунту для злочинності. Можливо саме ці абстрактно-теоретичні положення марксизму призвели до далекосяжних і непередбачуваних згубних наслідків соціалістичного експерименту в нашій країні, адже практика показала, що саме соціалізм породив нові різновиди злочинів – спекуляцію, недбалість, використання службового становища. Оскільки саме соціалістичне суспільство, вкрай заідеологізоване та політизоване, не створювало правового поля для розвитку особистості, злочинами вважалися також різні форми інакомислення, дисидентство, націоналізм тощо [10, с. 38]. В тогочасній науці стали догмою твердження проті, що за умов соціалізму злочинність має поступово зникати, а влада здатна забезпечити ефективний державний контроль, що базується на примусовій могутності держави. Як наслідок – реєстрування невисоких показників злочинності, наприклад, з 1935 р. по 60-ті роки в СРСР рівень злочинності знизився на 25%. Проте в різні періоди радянської історії спостерігалися стрибки росту злочинності. Так, після закінчення Другої світової війни через труднощі відбудовчого періоду (голод 1946–47 рр., недостаток чоловічого населення, втрата годувальника) зросла кількість злочинів проти державного і колективного майна, проти особи. В 60-х рр. різко збільшилася кількість хуліганських проявів. На цей час підросло покоління молоді, яке виховувалося в неповних сім'ях (наслідок війни) [16, с. 187–188].

Проте, як показала практика, тоталітарний режим не є чимсь позитивним в плані боротьби із злочинністю, оскільки така держава не може втриматися в рамках законності і створює так звану легалізовану злочинність, яка компенсує зменшення загальнокримінальних проявів в країні (масові репресії, ГУЛАГ у СРСР). Реалії ХХ ст. – дві світові війни, сотні локальних воєн – лише переконалив тому доказ. Кількість злочинів, що вчинені тоталітарними державами, їх керівниками перевищили стократ одиничні злочини. В жертву були принесені людські життя: СРСР (1917–1987 рр.) – 61,9 млн. осіб; комуністичний Китай (1949–1987 рр.) – 35,2 млн.; Німеччина (1934–1945) – 20,9 млн. осіб [10, с. 40]. При цьому наявність широкомасштабної практики приховування правоохоронними органами кількісних і якісних показників скоєних злочинів, що своєю чергою приведе в подальшому до виникнення більш масштабної, організованої злочинності, корупції тощо.

Починаючи з другої половини ХХ ст. соціологічний напрям, зорієнтований на пошуки причин протиправної поведінки в соціальній реальності, в криминологічній науці стає одним із домінуючих. У 50-х рр. відомі соціологи Е. Фромм та Г. Маркузе характеризували буржуазне суспільство як хворий організм, в якому девіантна поведінка – цілком нормальне явище і витікає з організації суспільства, заснованого на експлуатації. Як філософ і соціальний психолог, Е. Фромм вважав, що чим повніше реалізується життя людини, тим менше в ньому виявляються руйнівні тенденції, і, навпаки, чим більше потяг до життя пригнічується, тим сильніше тяжіння до руйнування. “Руйнівність, за Е. Фроммом, – це результат непрожитого життя” [10, с. 328].

Досить цікавими є погляди на природу злочину англійського вченого Д. Говарда, який велику роль у попередженні злочину відводив продуктивній праці та вихованню. Злочинці, по Д. Говарду, мають право на людське до себе відношення, оскільки саме суспільство зробило їх злочинцями. Заслужують на увагу дослідження французьких

вчених П. Дюпаті та Ж.П. Бріссо, які також вбачали причину злочинності в негараздах соціального буття, в політичній та економічній нерівності людей.

У другій половині ХХ ст. виникла теорія криміногенності науково-технічного прогресу, прихильники якої стверджують, що науково-технічна революція призводить до безробіття, урбанізації, міграції та інших соціальних явищ, руйнуючи традиційні сімейні зв'язки, культуру, релігію. Як наслідок, ослаблюється неформальний соціальний контроль над поведінкою особи, що призводить до вчинення злочинів [6, с. 33].

У 60-70-х рр. ХХ ст. виникає новий напрям – критична (радикальна) кримінологія (представники – американські кримінологи Г. Блох, Д. Гейс, Я. Тейлор, П. Валтон, Дж. Янг), основними характеристиками були: критичне ставлення до існуючої моделі суспільного розвитку, заперечення традиційних кримінологічних теорій, прив'язка кримінологічних проблем до глобальних змін в суспільній організації, потреба в новій кримінології, в більш сучасних заходах протидії злочинності. Слід зазначити, що ряд представників критичної кримінології в якості методологічної основи своїх теорій використовували марксизм. Вони виходили з того, що збільшення злочинності в західних суспільствах обґрунтовується загостренням протиріч капіталістичного суспільства, тому вирішити проблему злочинної поведінки можливо лише шляхом ліквідації капіталізму і створенням соціалістичної моделі суспільства. При цьому роль економічних явищ як джерел конфліктів явно завищувалася, а конфліктам, які витікають із конфесійних, регіональних, національних, глобалізаційних та інших відносин, що впливають на злочинність, увага не приділялася [6, с. 36].

У вітчизняній науці дослідження соціальної природи злочинності відновилися на початку 60-х рр, власне кажучи з виходом друком робіт С. Остроумової, А. Сахарова, О. Герцензона, Г. Мінковського, В. Кудрявцева, П. Михайленка та ін. [12, 17]. Одностайність їх поглядів була в наступному: економічні основи соціалізму не породжують злочинів, а соціалістичні принципи створюють міцну базу для подолання злочинності [8, с. 138].

З проголошенням незалежності в Україні відбулись суттєві соціально-економічні, ідеологічні, політичні та правові зміни, які вплинули як на саме явище злочинності, так і на процеси її дослідження. Серед важливих напрямів кримінологічної науки важливе місце посідає і соціологічний напрям, основу якого складають дослідження причин злочинності економічного, соціального, політичного, ідеологічного, морально-психологічного характеру [4, с. 53–54], науково-технічний прогрес тощо [17, с. 84]. При цьому більшість науковців не вважають причиною вказаних явищ демократичний режим і ринкові

відносини, які лише розвиваються, це, а їх думку, лише зворотній бік наданої суспільству свободи [18, с. 64].

Загалом, до сучасних соціологічних теорій злочинності, як зарубіжних так і вітчизняних, можна віднести: теорію кримінально-статистичного регулювання рівня злочинності (стримування зростання злочинності в високорозвинутих країнах відбувається за рахунок більшої соціальної активності населення); теорія можливостей, демографічна теорія (пов'язана з концепцією молодіжної субкультури, конфлікт поколінь); теорія втрачених ілюзій (відбуваються корінні зміни ціннісних орієнтацій людей); теорія аномії-синомії (зростання злочинності в період соціально-економічних реформ як наслідок конфлікту між соціальними групами з різним статусом); теорія контролю (вплив соціального контролю та самоконтролю на динаміку злочинності); економічна теорія (економічний розвиток впливає на види та рівень злочинності); теорія багатфакторності А. Кетле (на рівень злочинності впливають фізичні, кліматичні, психічні, антропологічні, соціальні та інші фактори); теорія депресії (зростання злочинності в період економічної депресії); теорія експансії (зі зростанням і розвитком економіки зростає злочинність); архітектурний напрям (архітектурний стиль великих міст часто ініціює злочини і полегшує їх вчинення); теорія розбитих вікон (дрібні правопорушення – активний чинник, що впливає на рівень злочинності) [6, с. 52–54; 19, с. 153].

Висновки. Підбиваючи підсумки даного дослідження можна стверджувати наступне. Злочинність існує в кожному суспільстві, яке має правові норми, що дозволяють визначити злочинність як аномалію. Детермінованість соціальними факторами перетворює злочинність в соціальне явище, трансформація якого обумовлена процесами, що відбуваються в соціумі. Існування злочинності, її характеристики є досить інформативним показником стану справ у суспільстві і, передусім, кризових явищ, проблем та конфліктів у різних сферах суспільного життя. Враховуючи той факт, що в Україні склався цілий спектр причин злочинності, зокрема економічного (економічні кризи, протиріччя економічних відносин, незбалансованість господарського механізму), соціального (соціальна диференціація, поляризація суспільства, урбанізація, безробіття), політичного, ідеологічного (воєнні дії на Сході України), морально-психологічного характеру (криза цінностей і поведінкових установок), науковий інтерес до дослідження соціальної природи злочинності лише посилюється. Безумовно, розглядаючи злочинність як явище соціальне, яке вивчається системою соціальних, юридичних, історичних наук, маємо враховувати досягнення природничих наук, які своєю чергою активно впливають на дослідження закономірностей розвитку злочинності, виявлення її причин і розробку заходів щодо її запобігання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Однородько І.В. Сучасний стан і перспективи трансформації протидії злочинності в Україні (за працями О.М. Литвака та представників Харківської кримінологічної школи) // Держава і злочинність. Нові виклики в епоху постмодерну; зб. тез доп. наук.- практич. конф., присвяч пам'яті віце-президента Кримінологічної асоціації України, професора О.М. Литвака (м. Харків, 23 квіт. 2020 р.) // МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Харків: ХНУВС, 2020. 184 с.
2. Кримінологія: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б. М. Головіна. Х.: Право, 2014. 440 с.
3. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: монографія / М.Г. Вербенський. Дніпропетровськ: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. 356 с.
4. Курилюк Ю.Б. Соціальна зумовленість злочинності в сучасному суспільстві // *Юридична наука*. №9/2014. С. 53–64.
5. Микитчик О.В. Філософія злочину: Монографія. К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. 188 с.
6. Кримінологія: підручник / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2-вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2018. 416 с.
7. Шандра Б.Б. Філософсько-правовий аналіз злочинності як імплементації суспільної свідомості в злочинну діяльність: автореф. дис. канд. юрид. наук 12.00.12 / Б.Б. Шандра; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2014. 17 с.
8. Кримінологія: Навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джуца. К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. 264 с. С. 46–47.
9. Дубинин Н.П., Карпец І.І., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведення. Ответственность. О природе антиобщественных проступков и путях их предупреждения. 2-е изд., перераб. и доп. М., Политздат, 1989. 350 с.
10. Герасимів Т.З. Природні та соціальні дерермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Герасимів. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
11. Кудрявцев В.Н. Причини правонарушений. М., 1976. 285 с.

12. Остроумова С.С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. М: 1960. 154 с.
13. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монограф. 2-е, вид. і перероб./ Шалгунова Світлана Аполлінаріївна. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
14. Бубис Г.М. Преступный человек перед судом науки. СПб., 1900; Гернет М.М. Социальные факторы преступности. М, 1905; Гернет М.М. Общественные причины преступности. М, 1906; Гогель С.К. Курс уголовной политики с связи с уголовной социологией. СПб., 1910; Ефимов Е. Природа преступления. Ч.1.Естественнонаучная теория. М., 1914; Воротынский Б.И. Биологические и социальные факторы преступности. Публичная лекция, читанная 25 ноября 1900 года в актовом зале ун-та // Журнал Министерства юстиции. Сентябрь, 1901. СПб., 1901.
15. Ющенко А.И. Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека. Введение в курс судебной психопатологии. СПб., 1913.
16. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. М.: Издательство Московского университета, 1969. 208 с.
17. Михайленко П.П., Гельфанд И.А. предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступлений. М.: Юрид. лит., 1964. 203с.
18. Курс кримінології: Підручник. У 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін; За заг. ред. О.М. Джужа. К.: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1: Загальна частина. 352 с.
19. Нікітін Ю.В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства: Монографія. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2009. 373 с.
20. Медичський І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави. Монографія. Івано-Франківськ, 2007. 209 с.
21. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [у 3-х кн.]. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. К.: ВД "ІН Юре", 2007. 427 с.